

*М.Ф. Дмитрієнко
Л. Мірошніченко
(м. Київ)*

ОХРІМЕНКИ – ВОНИ ЗНАЛИ ЛЕСЮ УКРАЇНКУ

Родинний архів, який зберігав Микола Сергійович Охріменко (1895–1979), привернув нашу пильну увагу насамперед тому, що його власник був учнем Лесі Українки. Його спогади “Під небом Єгипту”¹ – сім зворушливих нарисів 14-літнього гімназиста про спілкування з геніальною письменницею. Це – єдині й напрочуд достовірні свідчення про життя Лесі Українки в Єгипті*.

В листопаді 1909 р. Митя та Коля Охріменки прибули зі своїми батьками – відомим ялтинським виноробом Сергієм Федоровичем і вчителькою гімназії Марією Антонівною – з казенного маєтку Магарач, що біля Ялти, на кліматичну станцію “Гелуан – Ванни” (за 20 км на південь від Каїра).

Нагальною потребою родини Охріменків було лікування сина-підлітка Дмитра. Влаштувавши сім’ю у санаторій, готель-віллу “Континенталь”, Сергій Федорович одразу ж повернувся додому на службу.

18 листопада (1 грудня за нов. ст.) 1909 р. вперше прибула до Єгипту Леся Українка пароплавом з Батумі разом з чоловіком Климентом Васильовичем Квіткою й також стала мешканкою санаторію “Континенталь”. 27 грудня 1909 р. К.В. Квітка поїхав з Гелуана додому на Кавказ, де працював.

В той час матеріальні нестатки змушували письменницю заробляти на лікування репетиторством з іноземних мов (переважно з французької).

Саме тоді підлітки-гімназисти Микола та Дмитро Охріменки стали тієї осені у Гелуані її учнями (разом з іншими трьома дорослими мешканцями санаторію). Саме це давало змогу Лесі Українці отримувати кошти на лікування та на забезпечення найнеобхіднішим. В оточенні добрих людей, у спілкуванні з ними вона почувалася не так самотньо.

Півроку Охріменки щодня бували разом з Ларисою Петрівною: “...За табльдотом на сніданку. Ми троє і Лариса Петрівна, як завжди, сиділи рядом...”², на прогулянках (під час яких інколи разом заходили за запрошенням в гості до знайомих; на заняттях щодня двічі за гімназичним курсом та під час бесід на вільну тему); у саду біля готелю; в салоні чи на верандах, спостерігаючи природу; на екскурсіях у Каїрському

* Частина архіву М.С. Охріменка, зокрема окремі речі, подаровані Л.Українкою хлопцеві, перебувають в особистому архіві М.Ф. Дмитрієнко та Я.О. Іщенко. Альбом, що його подаровано Миколі 1909 р. Ларисою Петрівною, тепер перебуває у власності відомого історика, академіка НАН України.

історико-археологічному музеї; на майданах єгипетської столиці під час арабських національних свят; на ярмарках у Гелуані; в прекрасному пальмовому гаю на березі Нілу. “Лариса Петрівна говорила, що найкрасивіше, що вона бачила досі в Єгипті, – це пальми на березі Нілу”. (Спог., 360); на веселому новорічному святі; під час переїзду 2 квітня 1910 р. до “Вілли Тевфік” і незабутнього прощального вечора 29 квітня 1910 р.

Надзвичайну задушевність, зважену у найменших подробицях з відстані часу, достовірність мемуарів Миколи Сергійовича Охріменка, без сумніву, можна пояснити безпосередністю й виразністю дитячих вражень від добра, розуму, краси, правди, які залишила в його пам’яті назавжди незабутня вчителька. Окрім цього, “оживленню” спогадів, як стверджував мемуарист, великою мірою посприяв його щоденник, котрий підліток вів у Єгипті. Доречно нагадати, що саме щоденникові записи, як історичне джерело, подають найдостовірніші факти про час та місце перебігу різних подій, їх сприйняття безпосередньо особою, яка занотувала те найсуттєвіше з них, що й склало зміст наступних спогадів.

“Назустріч нам встає жінка середніх літ, худорлява, в скромному чорному вбранні, на одній руці рукавичка з обрізаними кінчиками для пальців. Вона привітно посміхається і йде нам назустріч, злегка прихрामуючи. Я допитливо вдивляюся в її обличчя, в приємну посмішку, в добрі, дещо сумні очі...” – пригадував М.С. Охріменко свою першу зустріч з Лесею Українкою. Більше як за півстоліття по тому прийшло глибинне усвідомлення спілкування з великою людиною: “...Здивований стою перед образом цієї чудової жінки, в якій поєдналися висока ніжність душі з духом сміливого борця за краще майбутнє людства, за правду і справедливість на землі” (Спогади, 368).

Після Єгипту Миколі Охріменку не пощастило більше побачитися з Лесею Українкою. Він закінчив престижну ялтинську Алексеєвську гімназію, вступив до Кримського сільськогосподарського інституту й закінчив його 1923 року зі званням агронома. Згодом, уже аж 1946 р. здобув науковий ступінь кандидата сільськогосподарських наук. Продовживши родинну династію виноробів, працював на єдиному місці – в Ялтинському науково-дослідному інституті виноградарства та виноробства “Магарач” заступником директора з наукової роботи. “Глибоку шану до Лесі Українки М.С. Охріменко беріг до останку своїх днів, – пише Світлана Олексіївна Кочерга, творець і колишній директор Ялтинського музею письменниці. – Він був одним з тих, хто очолив збір підписів шанувальників Лесі Українки з проханням спорудити пам’ятник поетесі у цьому місті. Як свідчать сучасники, Микола Охріменко в останні роки життя немовби “надолужував своє українство”. Саме з

експонатів, подарованих ним місцевому краєзнавчому музею, почала формуватися колекція Лесі Українки”³.

До останньої він передав групі фотознімки, зроблені в Єгипті із зображенням письменниці, а також єдиний уцілілий автограф (лист на художній поштової листівці) Лесі Українки, адресований його матері – Марії Антонівні Охріменко⁴.

Тепер, коли минає 110-а річниця від дня народження Миколи Охріменка, ми вдивляємося у численні, дивом збережені фотографії та рукописи з його особистого архіву. Вік багатьох з них сягає за 130 літ. Вивчаємо ці документи не лише зі сподіванням наткнутися на свідчення “присутності” славетної поетеси. Нині нас приваблюють і ці люди, її сучасники, зображені на знімках, що були її друзями, учнями й шанувальниками, осяяні її інтелектом та високими моральними ідеалами.

Серед поодиноких рукописних документів архіву нашу увагу привернула дитяча зарисовка, зроблена на чверті рожевого альбомного паперу синім чорнилом. Вона схожа на художню листівку, писану ще не зовсім сформованим почерком підлітка Колі Охріменка. Чітко вирисовані крилаті мініатюрні істоти обрамляють ритмізовану фразу: “Эльфы. Малютки эльфы жили в большом, большом лесу с травинок тонких пыли медвяную росу”. У центрі листівки на тонкому стебельці зображено “обличчя” квітки, на кінчику листка якої примостився крилатий ельф, п’ючи з нього росинку. З тендітної статури ельфа звисає примхливе довге вбрання.

Яка жива ілюстрація до ранньої дитячої казки Лесі Українки “Лелія”! Вразливий хлопчик до найтонших деталей відтворює картинку з фантазійної розповіді своєї вчительки. Наведено уривок з казки Лесі Українки:

Яку ж тобі, моя дитино, казочку розказати?

А от ти колись мені розказувала про тих маленьких діточок, що то живуть у квітках, вони зветься ельфи: ти казала, що в кожній квітці живе маленький ельф або ельфа, що вони щоночі виходять з квіток і грають, танцюють, співають...”

На дитячій листівці один ельф з короною на голівці сидить на лапатій гілці, інші здіймаються над текстом, злітають у просторі, вгору та вниз.

У “Лелії” з тексту Лесі Українки:

“Дивиться [Павлусь] на ту дівчинку, а вона така гарнесенька: очиці ясні, кучері довгі, сріблясті, сама в білій, прозорій шаті, на голівці малесенька золота коронка, ще й крильцята має хороші та барвисті, як у метелика, так і міняться різними барвами, немов тая веселка”.

В особі підлітка-гімназиста Колі Охріменка письменниця мала чисту, сприйнятливую, чутливу душу, могла розвивати, збагачувати творчу

уяву хлопчика й спостерігати за сприйняттям її розповідей. У спогадах М.С. Охріменка є один фрагмент, який за тонкою психологією, на наш погляд, є одним з рідкісних свідчень про Лесю Українку та її учня.

Якось Лариса Петрівна побачила свого учня в глухому кутку саду: зі сльозами на очах він читав якийсь трагічний епізод для героя у книзі Бічер-Стоу “Хатина дядька Тома”. Поява вчительки була несподіваною, й хлопчик, збентежений, закрив обличчя... Хвилююча картина виплила з підсвідомості мемуариста живим голосом: “Не соромся, Коля, хоч мені цілком зрозуміла твоя ніяковість і стурбованість, адже чоловічій плач не до лиця. І недобре, коли це бачать жінки, особливо молоді дівчата. Але я не така вже молода, – це перше, а друге – я твоя вихователька і друг твоєї матері. Та є ще й третє: я сама в дитинстві плакала над тяжкою долею Тома і його друзів, і мені приємно, коли люди співчують цим знедоленим героям роману. Я люблю Бічер-Стоу, цю благородну жінку, що сміливо виступила на захист негрів” (Спогади, 350).

Здається, зовсім не випадково в архіві Миколи Охріменка збереглася поштова листівка з прекрасним зображенням сфінкса. Столітня карточка, придбана в Єгипті, безперечно, була для нього дорогою, пам’ятною реліквією. Та й у спогадах, відчувається, він міг ще багато розказати про останню.

Побачивши піраміди і сфінкса при місячному сяйві, Коля з захопленням розповідав своїй учительці про свої враження. Слабке здоров’я Лариси Петрівни не дозволило їй того разу разом з ним здійснити цю нічну подорож.

Чітким спогадам посприяли щоденникові рядки: “Їдь, Коля, потім розповіси мені про свої враження...”

Враження було величезне, особливо від посмішки сфінкса, яка здалася мені при місячному сяйві менш загадковою, – як це не дивно! – аніж удень. Це була посмішка дитини, наївної, може, трохи упертої, насмішкливої, але посмішка приваблива, приємна. Так я й розповідав матері й Ларисі Петрівні” (Спогади, 355).

...Марія Антонівна Охріменко – мати Дмитра та Миколи. Леся Українка була її другом. А це означало багато. Припускаємо, що через родинне листування жінки були знайомі ще до Єгипту. Меланія Федорівна Охріменко – тітка Миколи Сергійовича – листувалася не тільки з Ларисою Петрівною, але й з М.М. Коцюбинським та іншими видатними сучасниками. І про Л. Косач родина Охріменків могла знати саме від цієї неординарної особи, яка була активним членом партії соціалістів-революціонерів.

Півроку (1909–1910 рр.) між Марією Антонівною та Ларисою Петрівною існували теплі, безпосередні, довірливі стосунки. Прощання в

Гелуані було приятне, шире; поетеса виїжджала на кілька днів раніше, й у дорозі ще перебувала разом зі своїм другом: “Дорогая Мария Антоновна! Подъезжая к Пирею, пишу Вам. Пока – море и комета ⁵ щадят нас. Первых полсуток немножечко покачало, но очень мало (укачался один Нолли и поэтому не мог даже оказать обычного внимания обиду), на меня же действовало только так, что я все спать хотела и валялась, а больше ничего. Затем дважды шел дождь и вчера веч[ером] было очень холодно (не запрягивайте пальто!) Сегодня хорошо на море, идеально спокойно. Первую ночь я была только вдвоем в каютах, а на эту ночь откуда-то взялось еще две гречанки с двумя детьми и было очень скверно.

Будьте здоровы все трое, Эсф[ирь] Бор[исовне] ⁶ поклон, Зука поцелуйте. Ваша Л. Квитка” ⁷.

Протягом року Лариса Петрівна написала кілька листів Марії Антонівні в Ялту (на жаль, вони не збереглися). А 25 травня 1911 р., від’їжджаючи з Києва на Кавказ, письменниця повідомила свого ялтинського друга, що буде проїжджати пароплавом повз Ялту: просила вийти до пароплава, щоб побачитися. “Лариса Петрівна, звичайно не погодиться, – сказала тоді Марія Антонівна, – але я з великою радістю запросила б її пожити у нас” (Спогади, 366).

Тоді ж, у кінці травня, М.А. Охріменко зненацька захворіла, а телеграма з Києва, на превеликий жаль Колі й Миті, надійшла із запізненням: магарацький базарний (листоноша) приніс її тоді, коли пароплав уже відходив від ялтинського причалу. “Зміркувавши, що через кілька хвилин пароплав проходитиме повз Магарач, – згадував Микола Сергійович, – ми з братом побігли до відкритого місця над берегом моря. Ось пароплав іде мимо нас, але досить далеко в морі. Ми на всю силу махаємо своїми гімназичними картузами. Підійшов і батько з біноклем. Та з борту пароплава ніхто не відповідав, принаймні ми не помітили.

Що подумала Лариса Петрівна? Невже вона подумала, що ми забули її і не звернули уваги на її запрошення зустрітися?

Кавказької адреси Лариси Петрівни ми не знали, а вона, не знаючи, як пояснити нашу поведінку, більше нам не писала”, – так з гіркотою завершував свої спогади учень Лесі Українки (Спогади, 367).

Повернімося до постаті Марії Антонівни. Вона мала диплом домашньої вчительки, вправно грала на фортепіано, добре знала німецьку, італійську, іспанську мови, а французька, як свідчив син Микола, була її рідною. Освіченість, музичність, як і материнська турбота про виховання й освіту синів останньої, безумовно, сприяли її зближенню з Ларисою Петрівною. Легко спілкуючись різними мовами, вони щоденно ділилися незвичайними враженнями від Єгипту, турбувалися одна про

одну у повсякденному житті, гаряче співчували знедоленим арабським дітям.

Коли сестра чоловіка Меланія Федорівна Охріменко написала Марії Антонівні в листі, що заздрить їй, оскільки теперішня її добра знайома – відома українська письменниця, певне, з цього приводу відбулася між жінками розмова. А про що вони говорили, про це ми так і не дізнаємося. Втім, деякі епізоди з санаторного життя, переказані сином Марії Антонівни, розкривають синхронність реакцій обох приятельок на певні події та обставини, особливо негативні. Так, їх глибоко обурювали найменші прояви неповаги й кривди, виявлені до арабських дітей з боку деяких дорослих “культурних дикунів” – відпочиваючих. Обидві вони одразу з палким гнівом ставали на їх захист. Нетерпимо реагували Лариса Петрівна і Марія Антонівна на приниження людської гідності. Показовий випадок з горе-співачом у санаторії, якому акомпанувала Марія Антонівна. Вона одразу побачила знущення аудиторії над невправним виконавцем, що сприймав гарячі оплески за справжні аплодисменти на честь його майстерності.

Її людяна натура зреагувала негайно: “Після кількох куплетів мати припинила гру, пославшись на втому” (Спогади, 362). А далі настала черга Лариси Петрівни: вона делікатно, але досить-таки твердо присоромила юних ініціаторів цього глуму. Лише в одному, як помітив Коля Охріменко, погляди матері та Лариси Петрівни не зійшлися: в ставленні до церкви. Марія Антонівна ходила з синами до грецької церкви, якимось запросила й Ларису Петрівну відвідати разом з ними останню. Проте ніякі міркування та переконання приятельки не похитнули твердого рішення письменниці: вона відмовилася.

Архів Миколи Сергійовича представляє зримі образи найближчих єгипетських друзів Лесі Українки – Марії Антонівни Охріменко й її синів.

Щоправда, Дмитра і Миколу разом з Лесею Українкою у санаторії “Континенталь” ми побачили ще в 1956 р. на груповій фотографії, яка з 1954 р. зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (Фонд 2. – № 1511). Чимало разів це фото публікували ⁸, однак жодного разу при тому не називали імена тих людей, що сфотографувалися з письменницею. Найімовірніше, що це й є учні Лесі Українки 1909–1910 рр. (і юні хлопці, й люди солідного віку). Микола Охріменко на звороті подарованого ним знімку засвідчив: “Нижній ряд: зліва – М.М. Кац, М.С. Охріменко, Леся Українка, Міра Яффе. Згори: Бася [.....], Дм.С. Охріменко. Гелуан, готель-вілла “Continental” орендар д-р Рабінович. Зима 1909–1910 рр.”

А от зображення Марії Антонівни Охріменко на іншому груповому знімку з Лесею Українкою залишалось до цього часу не уточненим. На

фотографії (Ф. 2. – № 1512) Микола Охріменко залишив запис: “Нижче Лесі Українки – Марія Антонів[на] Охріменко”. Річ у тому, що на знімку нижче Лариси Петрівни зображено двох жінок. Котра з них Марія Антонівна – однозначної відповіді не було. Тільки тепер через фотопортрети останньої, збережені в архіві сина, ми з певністю уточнюємо на знімку її постать: нижче Лесі Українки, трохи праворуч зображено її.

З відомих єгипетських групових знімків з Лесею Українкою Марію Антонівну Охріменко бачимо тільки на тих двох фотографіях, які її син Микола передав у відділ рукописів Інституту літератури (Ф. 2. – № 1512; № 1513).

Прямий, хоч і опосередкований, стосунок до Лесі Українки мала ще одна неординарна особистість з родини Охріменків. Це була тітка Миколи Сергійовича – Меланія Федорівна, соціалістка-революціонерка, вчителька з м. Ананьєва Херсонської губернії.

Саме вона вперше написала Охріменкам з Кадникова в Ялту про Лесею Українку. Писала родичам про неї добрі слова не раз. “Очевидно, серед засланих у Кадникові нерідко обговорювались виступи Лесі Українки в пресі”, – зауважував Микола Охріменко (Спогади, 343).

Меланія Охріменко була викладачем російської мови та літератури, але добре знала й українську мову. “Вона, безумовно, знайомила найближчі кола засланих з творами поетеси”, – писав у спогадах її племінник. Безперечно, Меланія Федорівна знала і про політичні погляди Лесі Українки, які тоді були найбільш співзвучні з переконаннями соціалістів-революціонерів.

Коли в Кадников надійшов з Єгипту лист від родичів й у ньому йшлося, що вчителькою Миті та Колі є Лариса Петрівна Квітка, Меланія Федорівна не забарилася з відповіддю. Через півстоліття Микола Сергійович згадував, що в тому листі його тітка з великою радістю зазначала про те, що їх вчителькою є Лесея Українка – видатна письменниця і “прекрасна людина”. Згадувала вона й про матір Лариси Петрівни – Олену Пчілку – відому українську письменницю. У листі Меланія Федорівна передавала Ларисі Петрівні щирі вітання й найкращі побажання, хоч “особисто не була з нею знайома” (Спогади, 350).

Якось на заняттях Коля обмовився про цей лист своїй вчительці. Лариса Петрівна подякувала, просила передати привіт Меланії Федорівні.

Після відбуття заслання Меланія Охріменко проживала певний час в родині брата Сергія під Ялтою (в маєтку Магарач). “Моєму батькові коштувало немало зусиль домогтись їй права жити біля Ялти, де була літня резиденція царя”, – писав Микола Сергійович (Спогади, 367).

Десь у 1906–1907 рр. Меланію Федорівну арештували як політично неблагонадійну і після кількох в’язниць разом з іншими арештантами

етапом відправили до м. Кадникова Вологодської губернії.

У вересні 1913 р., Меланія Федорівна і повідомила Охріменків про смерть Лесі Українки. “Вона просила нас з братом розповісти їй все, що ми пам’ятали про наше життя в Гелуані разом з Ларисою Петрівною. Звичайно, тоді я міг згадати значно більше, ніж зараз. Наші спогади вона записала у вигляді дуже гарної статті”, – згадував Микола Охріменко (Спогади, 367).

Статтю було надіслано до однієї з київських газет, але вона не була опублікована. Рукопис загубився, або ще досі чекає десь в архіві на допитливого дослідника.

Може бути, що рукопис Меланії Федорівни Охріменко колись ще вийде з невідомості й ми подивуємося гарячим почуттям любові й пошани до славетної Лесі Українки, які несли у своєму серці незнайома їй сучасниця, дуже близька і споріднена з духовним світом поетеси.

Пропонуємо читачам фото з особистих архівів осіб, про які йде мова в статті.

¹ Вперше короткі спогади Миколи Охріменка «Моя зустріч з Лесею Українкою в Єгипті», написані 27 вересня 1954 р. у Ялті, було опубліковано в збірнику: Леся Українка: Публікації. Статті. Дослідження. – Вип. II. – К., 1956. – С. 495–497. Далі їх надруковано у розширеному варіанті: *Охріменко Н.С.* Под небом Єгипта: Воспоминания / Радуга. – 1963. – № 8. – С. 163–174; *Охріменко М.* Під небом Єгипту: Мої спогади про Ларису Петрівну Квітку // Спогади про Лесею Українку. – К., 1963. – С. 346–375; *Охріменко Микола.* Під небом Єгипту: Мої спогади про Ларису Петрівну Квітку // Спогади про Лесею Українку. – К., 1971. – С. 343–368; *Охріменко М.* У краю сонця й надії // Літературна Україна. – 1970. – 13 листопада. (Публікації про перебування Лесі Українки в Ялті); *Цимбал Т.* Пам’ятне знайомство // Літературна Україна. – 1970. – 27 листопада. – (Про М.С. Охріменка); *Горбуленко В.* Ідуть листи до учня поетеси // Радянська освіта. – 1971. – 4 серпня.

² Див: *Охріменко М.* Під небом Єгипту: Мої спогади про Ларису Петрівну Квітку // Спогади про Лесею Українку. – К., 1971. Зазначаємо посилання на це видання у тексті: Спогади, сторінка.

³ *Кочерга Світлана.* Іфігенія в Тавриді: Сторінки кримського літопису Лесі Українки. – Сімферополь, 1998. – С. 102, 105.

⁴ Там само – С. 101, 103.

⁵ Люди на планеті тоді переймалися тривожними повідомленнями про комету Галлея, що нібито наближалася до Землі й загрожувала їй катастрофою. 5 травня о 9 год. вечора, за передбаченнями, повинно було відбутися зіткнення. 5 травня 1910 р. М. Охріменко записав у щоденнику: « Зараз 9 год. 30 хв. [вечора]. Така ж тиша, хоча зіткнення мусило було відбутися біля 9 години. Митя і Лариса Петрівна сидять біля під'їзду і спостерігають за небом...» (Спогади, 366).

⁶ Есфір Борисівна Хуторська – господиня пансіону «Тевфік» у Гелуані, звідки письменниця виїздила додому. – *Авт.*

⁷ Текст взято з двох джерел: фрагмента поштової листівки, вміщеної у кн.: *Кочерга Світлана*. – С. 103 та частковій фоторепродукції цієї листівки, що зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (Фонд 2. – № 1591). Поштовий штампель на листівці: «Alexandria. 9.V. 10.»

⁸ Першодрук фото у збірнику: «Леся Українка: Публікації. Статті. Дослідження. – Вип. II.